

ОКРЕМА ДУМКА СУДДІ СУДУ ЗАГАЛЬНОЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

SEPARATE OPINION OF A JUDGE OF A COURT OF GENERAL AND CONSTITUTIONAL JURISDICTION: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS

Сподарик М.Б., помічник судді
Вищій антикорупційний суд

Стаття присвячена порівняльно-правовій характеристиці окремих думок суддів, які вони висловлюють як у межах проваджень у судах загальної юрисдикції, так і в Конституційному Суді України. Здійснено дослідження національного законодавства, що регламентує процедуру висловлення окремих думок, а також процедуру їхнього оприлюднення у порівнянні з іншими країнами. Проведено аналіз статистичних даних щодо кількості окремих думок у загальних судах за результатами отриманих відповідей на офіційні запити. У статті також досліджено причини висловлення окремих думок у судах загальної юрисдикції та їхню подальшу роль у здійсненні правосуддя судами. Значну увагу приділено відмінностям між окремими думками суддів судів різних юрисдикцій, починаючи із суто формальних аспектів і закінчуючи роллю та значенням окремих думок залежно від того, суддею якого суду вони були написані. Автор також досліджував питання незалежності суддів, що виражається зокрема, але не виключно в їхніх окремих думках, і є також елементом інституційної незалежності. Останню розглянуто автором як спосіб підвищення довіри суспільства до судових органів, яка є критично низькою у зв'язку зі стабільно високим рівнем корупції в державі. У статті також наведено статистичні показники всеукраїнських опитувань, що, однак, свідчать про позитивні тенденції зростання довіри до судів. Щодо Конституційного Суду України, то ці тенденції пов'язуються з більш публічною та відкритою роботою суду, а також окремими думками, які супроводжують чи не кожне рішення органу конституційної юрисдикції. У статті також акцентується увага на тому факті, що, незалежно від юрисдикції судового органу, право на окрему думку є невіддільним елементом правового статусу судді. Автором наведено аргументи на користь того, що існування окремих думок є здебільшого позитивним явищем і має більше переваг, аніж недоліків.

Ключові слова: окрема думка, суди загальної юрисдикції, Конституційний Суд України.

The article deals with the comparative legal analysis of separate opinions of judges, which they express both within proceedings in the courts of general jurisdiction and in the Constitutional Court of Ukraine. The study of national legislation regulating the procedure of expressing separate opinions, as well as the procedure of their publication in comparison with other countries, has been carried out. The analysis of the statistics on the number of separate opinions in general courts, based on the results of the responses to official requests has been conducted. The article also explores the reasons for expressing separate opinions in courts of general jurisdiction and their subsequent role in the administration of justice by the courts. Much attention has been paid to the differences between the opinions of judges of courts of different jurisdictions, starting from purely formal aspects and ending with the role and meaning of individual opinions, depending on the judge of which court they were written. Author also deals with the issue of the independence of judges, which is expressed in particular but not exclusively in their separate opinions which are an element of institutional independence. The latter is considered by the author as a way to increase public confidence in the judiciary, which is critically low due to the consistently high level of corruption in the country. The article also provides statistics on all-Ukrainian polls, which, however, indicate positive trends in confidence growth in the courts. With regard to the Constitutional Court of Ukraine, these trends are linked to more public and open work of the court, as well as to the separate opinions that accompany almost every decision of the body of constitutional jurisdiction. The article also focuses on the fact that, irrespective of the jurisdiction of the judicial authority, the right to an individual opinion is an integral part of a judge's legal status. The author argues that the existence of separate opinions is mostly a positive phenomenon and has more advantages than disadvantages.

Key words: separate opinion of a judge, courts of general jurisdiction, Constitutional Court of Ukraine.

Окрема думка, як право судді висловлювати свою позицію у разі часткової чи повної незгоди, може бути висловлена суддею як у судах загальної юрисдикції, так і в органах конституційної юрисдикції. Ба більше, навіть стаття 45 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) передбачає таке: «Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку» [1], відтак наділяючи і суддів Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) такою можливістю.

Аналізуючи українське законодавство, можна переконатись, що право на окрему думку передбачене Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК), Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПК), Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК). Навіть Законом України «Про судоустрій та статус суддів» [2] передбачається право на висловлення окремих думок, щоправда не суддею, а членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у статтях 99 та 101, яка є органом суддівського самоврядування.

Частина третя статті 35 ЦПК України [3] передбачає, що суддя, який не згодний із рішенням, може письмово викласти свою окрему думку. Про наявність окремої думки повідомляються учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні. Окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення. Також у частині

п'ятій статті 404 ЦПК України зазначено, що суддя, який не згодний із рішенням про передачу (відмову у передачі) справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати, письмово викладає свою окрему думку в ухвалі про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду або в постанові, прийнятій за результатами касаційного розгляду.

Наприклад, частина третя статті 34 ГПК України [4] передбачає, що суддя, який не згодний із рішенням, може письмово викласти свою окрему думку. Про наявність окремої думки повідомляються учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні. Окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення. Також частина четверта статті 303 ГПК України звучить так: суддя, який не згодний із рішенням про передачу (відмову у передачі) справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду, письмово викладає свою окрему думку в ухвалі про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду або в постанові, прийнятій за результатами касаційного розгляду. Тобто, як бачимо, положення статей ГПК України та ЦПК України є абсолютно ідентичними з цього питання.

Частина третя статті 375 КПК України [5] надає кожному судді з колегиї суддів право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні,

а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення. Що цікаво, КПК надає право висловлення окремої думки і членам складу суду присяжних у статті 391, де зазначено, що кожен із складу суду присяжних має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення. Як і ГПК України та ЦПК України, КПК України в частині п'ятій статті 434-2 надає право судді висловити окрему думку у разі його незгоди з рішенням про передачу (відмову в передачі) кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду. Він письмово викладає свою окрему думку в ухвалі про передачу кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати або в постанові, прийнятій за результатами касаційного розгляду.

Порівнюючи окремі думки суддів судів загальної юрисдикції та органу конституційної юрисдикції, перше, на що звертаєш увагу, – це різниця відмінності у кількості. Судді судів загальної юрисдикції в Україні досить рідко практикують висловлення окремих думок, які, ймовірно, прийнято вважати радше винятком із правила. Нами було надіслано інформаційні запити до судів загальної юрисдикції (як першої, так і апеляційної інстанції) щодо кількості окремих думок, винесених (висловлених) суддями кожного з судів під час розгляду справ (як одноособово, так і в колегіях) у період з 2012 по 2018 роки. На підставі відповідей на ці інформаційні запити до 84 судів загальної юрисдикції України можна сформувати таку статистику за період із 2012 по 2019 рік.

Зокрема, у 15 судах із 84 за всі роки роботи не було жодної окремої думки судді під час колегіального розгляду справи судом. Щоправда, тут слід взяти до уваги, що відповідно до Указу Президента України від 29 грудня 2017 року № 454/2017 [6] в Україні було ліквідовано апеляційні господарські суди та утворено апеляційні господарські суди в апеляційних округах. Тож відповіді новоутворених судів передбачають звітність за трохи більше ніж рік діяльності. Щодо Апеляційного суду Донецької області та Апеляційного суду Луганської області, то у зв'язку із захопленням будівель суду незаконними військовими формуваннями, отримати доступ до даних про діяльність суду до 2014 року є неможливим. Є також низка судів, які відмовили у наданні інформації щодо кількості винесених окремих думок у розрізі категорій справ у період із 2012 по 2019 роки на підставі відсутності інформації щодо показників кількості окремих думок у розрізі категорій справ за запитуваний період, оскільки суди не ведуть подібної звітності і не зобов'язані цього робити, згідно з чинним законодавством України.

Судді решти 61 суду загальної юрисдикції в загальній сумі висловили 377 окремих думок. Своєрідним рекордсменом можна вважати Апеляційний суд Черкаської області, судді якого за 7 років висловили 70 окремих думок.

Що стосується Конституційного Суду України, то станом на сьогодні окрема думка є поширеним явищем, і майже кожне рішення супроводжується однією, а то й декількома. Наприклад, у 2018 році орган конституційної юрисдикції прийняв 13 рішень (Велика Палата), щодо яких суддями було викладено 31 окрему думку. Рекордсменами в цій сфері серед чинних суддів є судді Сліденко І.Д., Мельник М.І., Вас С.В., а також Мойсик В.Р., Гульгай М.М. та Колісник В.П. Як і в Конституційному Суді України, так і в судах загальної юрисдикції першопричини для викладення окремих думок в загальних ознаках збігаються. Суддя або приєднується до думки більшості, проте висловлює власні міркування щодо мотивувальної частини рішення, відповідно, викладаючи окрему думку згоди, або не погоджується з рішенням більшості у своїй окремій думці незгоди [7, с. 163].

Слід зауважити, що класифікація є у правовій доктрині, однак жодним чином не закріплена в українському законодавстві. На противагу Конституційному Суду України, наприклад, у статті 47 Органічного Закону про Конституційний Суд Грузії зазначено таке: «Член Суду може висловити окрему думку згоди або незгоди, яка має бути викладена в письмовій формі, після прийняття рішення. Окрема думка згоди/незгоди члена Конституційного Суду додається до протоколу засідання Конституційного Суду і публікується на сайті Конституційного Суду Грузії та Законодавчого Вісника Грузії в порядку, встановленому Законом Грузії «Про конституційне судочинство» [8]. Подібне правове регулювання має місце і в Румунії. Там, відповідно до частини третьої статті 59 Закону про організацію та діяльність Конституційного Суду, судді, які проголосували проти, можуть сформулювати окрему думку. Також можна написати окрему думку згоди щодо мотивувальної частини рішення. Окрема думка незгоди і, якщо така має місце, окрема думка згоди публікуються в Офіційній Газеті Румунії, частині I, разом із рішенням [9].

У тексті окремих думок суддів Конституційного Суду України, відповідно, вид окремої думки не зазначається, оскільки формально немає ані вимоги це робити, ані класифікації як такої. З'ясувати, яка саме окрема думка була написана суддею, можна лише прочитавши та проаналізувавши її.

Переходячи від ознак і класифікації окремих думок до їхнього юридичного значення та ролі, слід зазначити таке. Як стверджує С.В. Різник, відсутність серед юридичних властивостей окремої думки можливості безпосереднього її впливу на суспільне і державне життя України, найімовірніше, і стало однією з основних причин недостатньої належної уваги до цього інституту з боку представників вітчизняного наукового середовища [10]. І справді, наукові дослідження на тему окремих думок судів загальної юрисдикції є досить незначними, особливо порівняно з тими, що стосуються окремих думок у Конституційному Суді України. Найбільше науковці вивчали питання окремих думок у цивільному та господарському судочинстві, такі як: О. Хотинська-Нор, Я. Мельник, Н.М. Болдирева, Т.В. Степанова, В.Д. Найфлейш та інші.

Досліджуючи окрему думку і намагаючись з'ясувати її роль і значення, не прив'язуючись до видів судочинства, слід усвідомити суть досліджуваного інституту. Зокрема, де-юре жодних прямих юридичних наслідків існування окремої думки немає. Проте вона завжди адресована комусь і містить певний посил.

Більшість учених у різних сферах права, зокрема й процесуального, дотримуються позиції, що судові акти є актами індивідуального правозастосування, тобто адресовані певним особам. Отже, можна припустити, що насамперед окрема думка судді спрямовується до учасників судового процесу, закладаючи основу для відповідної аргументації оскарження ними судового рішення. Опосередковано в такому разі вона розрахована і на суди вищих інстанцій, для яких, як зазначає Н.М. Болдирева, окрема думка судді має інформаційне значення у разі оскарження рішення суду [11]. Це дає підстави окремим авторам вважати, що існування цього інституту руйнує цілісність, підриває авторитет судового рішення, ускладнює його розуміння та зменшує його обов'язковість, відповідно, також руйнуючи образ однотайності колегіального судового органу. Ці аргументи проти окремих думок застосовні як до загальних судів, так і до Конституційного Суду України, однак не все так однозначно. Наприклад, після 2000 року 30% рішень Верховного Суду США приймалися одностайно, а зараз, в період 2016–2017 років, статистика показує, що кількість таких рішень сягнула 57%, що серед американських науковців вважається негативною практикою, адже якщо справа дійшла до Верховного Суду, то проблематика порушених

у ній питань не може претендувати на однозначність щодо способів їхнього вирішення [12].

Видається доречним у цьому контексті згадати і про вітчизняний Верховний Суд. Судді Верховного Суду досить часто користуються таким правовим інструментом, як окрема думка. Слід зазначити, що найбільш активною окремі думки пишуть судді Великої Палати (далі – ВП). Згідно з опублікованою статистикою, за перше півріччя 2018 року було складено 205 окремих думок, що становить лише 0,46% від загальної кількості розглянутих справ (44 309). Водночас у ВП було складено 42 думки, що становить 5,33% від загальної кількості справ, розглянутих палатою за цей період (788). Якщо проаналізувати дані ЄДРСР за період з 01.01.2018 року до 01.08.2018 року, то можна побачити, що суддями ВП загалом було складено 103 окремі думки, що становить більш ніж 12% від кількості розглянутих справ за цей період (833) [13]. Ба більше, як зазначив у одній із доповідей суддя ВП Верховного Суду Дмитро Гудима: «Нещодавно окрема думка була висловлена 8 суддями з 17 у справі щодо юрисдикції спорів за позовами органу, що здійснює контроль за технічним станом споруд і дотриманням будівельних норм до фізичних осіб. Тоді перед Великою Палатою стояло питання: за правилами якого судочинства мають розглядатися такі справи — адміністративного чи цивільного. Більшість суддів проголосувала за останній варіант, а буквально за два місяці, враховуючи, зокрема, аргументи, наведені в окремій думці, ВП Верховного Суду змінила юрисдикцію цієї категорії спорів. Відтоді сформувався єдиний підхід до вирішення цього питання» [14].

Якщо розглядати окрему думку судді в контексті гарантій принципу незалежності судді, очевидним стає її глибинний онтологічний смисл, пов'язаний із такими категоріями, як професійна честь, совість, етика, відповідальність судді. Справедливо зазначають Т.В. Степанова та В.Д. Найфлейш: «Викладення окремої думки є одним із найвищих рівнів використання суддівського угляду, оскільки в цьому випадку, з одного боку, має місце лише поверхнєве нормативне регулювання механізму такого викладення, а з іншого – моральна, психологічна готовність судді йти наперекір думці більшості» [15, с. 5].

До того ж як у загальній юрисдикції, так і в конституційній, як звертає увагу О. Хотинська-Нор, лаконічно висловлена окрема думка судді є виявом інакомислення в суді, яке індивідуалізує персону судді, авторизує його особисту позицію та дає змогу висловити свою незалежну від інших суб'єктивну думку. Тому чинники, які спричиняють її появу, лежать у площині психологічних, емоційно-експресивних характеристик особистості судді. Спроможність окремого судді не просто словесно дискутувати, а публічно висловити свою незгоду з більшістю, наражаючись на можливі несприятливі для себе наслідки, дає змогу судді позиціонувати себе як суверенного суб'єкта, носія судової влади, а саме це є першоосновою її інституціональної незалежності [16, с. 35].

Без сумніву, незалежність суддів безпосередньо впливає на рівень довіри суспільства до того чи іншого суду та й судової гілки влади загалом. Тому з цієї позиції досліджуваний інститут можна розглядати як інструмент протидії корупції в судовій системі, який реалізується безпосередньо суб'єктами цієї системи. Це є особливо цінним з огляду на те, що сучасний етап розвитку судової влади характеризується надзвичайно високими показниками суспільної недовіри, однією з першопричин якої, за даними соціологічних опитувань, є корупція в судах. За результатами Всеукраїнського соціологічного опитування громадян щодо незалежності та підзвітності судової влади та сприйняття судової реформи, проведеного у вересні 2018 року компанією GfK Ukraine за ініціативою Програми реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» USAID, за 2018 рік довіра громадян України до судів

зросла від 5% до 20% [17] (а безпосередньо до Конституційного Суду України – з 14,9% до 30% відповідно) [18]. Проте вона все одно залишається досить низькою, порівняно з країнами Європейського Союзу. Тому для подолання таких однозначно негативних явищ необхідно використовувати не лише зовнішні інструменти, а й потенціал, який закладено безпосередньо у просторі функціонування судової системи.

Отже, як думка судді загального суду, так і Конституційного може бути фактором, що вказує на відсутність єдності в колегіальному органі (чи у колегії суддів), і водночас свідчити про незалежність певного конкретного судді та на недоліки самого рішення.

Водночас ефективність використання інституту окремої думки судді великою мірою залежить від рівня професійної правосвідомості суддів, розвиток якої потребує подолання певних стереотипів, які побутують у сфері професійної етики, «корпоративності інтересів». Пасивність суддів у відстоюванні власної позиції, побоювання стати «дисидентом» консервують судову систему, перешкоджають її розвитку, адже будь-яка окрема думка судді може в перспективі стати імпульсом до зміни траєкторії формування судової практики та перетворитися на думку більшості [16, с. 35].

З огляду на проведене дослідження видається, що в окремих думках суддів різних юрисдикцій є низка спільних рис поруч із численними відмінними.

Якщо говорити про спільні риси, то почнімо з того, що всі окремі думки суддів оприлюднюються в певний спосіб: всі окремі думки суддів КСУ оприлюднюються на офіційному вебсайті разом із прийнятим рішенням чи висновком у справі без зволікання, а також публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних друкованих виданнях України, де публікується як саме рішення, як і його невіддільні частини. Що стосується судів загальної юрисдикції, то окремі думки їхніх суддів із 2012 року можна знайти в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР). Тобто абсолютно всі окремі думки публікуються і є доступними для ознайомлення широкому загалу.

Спільною ознакою окремих думок суддів обох юрисдикцій, якщо не вдаватися у деталі, є причини висловлення таких думок. Це або незгода з мотивацією рішення або з рішенням загалом, або доповнення рішення своїми міркуваннями, які суддя вважає суттєвими і яким не було надано досить уваги. Якщо звертатися до статистики окремих думок у судах загальної юрисдикції, то можна стверджувати, що окремі думки висловлювались із найрізноманітніших питань – починаючи від суворості вироку і закінчуючи позицією, що певна справа взагалі не належить до юрисдикції того чи іншого суду. Натомість більшість окремих думок суддів КСУ – це додаткова аргументація мотивувальної частини рішення або обгрунтована незгода певного судді з рішенням більшості. Проте першопричини завжди дві – згода або незгода з певним аспектом судового рішення.

Однак, є певні нюанси щодо особливостей окремих думок суддів різних юрисдикцій. Зокрема, з огляду на формулювання положень процесуального законодавства суддя Конституційного Суду України може висловити окрему думку як у справі, де він згоден із рішенням, так і там, де ні (частково чи повністю), тоді як суддя суду загальної юрисдикції – лише у разі незгоди з колегіальним рішенням.

У практиці КСУ були також і дві «розбіжні» окремі думки С.П. Головатого з питання відкриття конституційного провадження та у рішенні № 1/р-2019 [20], а також окремі думки щодо ухвалених рішень, висновків, ухвал про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження.

На нашу думку, основна різниця, проте, полягає у сфері впливу окремих думок суддів судів загальної юрисдикції та КСУ. Якщо окремі думки перших є радше актами індивідуальної дії, спрямованими на сторін у справі, то окремі думки суддів КСУ впливають на діяльність органів державної влади, призводять до дискусій у експертному середовищі, часто змінюють усталені бачення того чи іншого правового явища, адже стосуються, перш за все, Основного Закону – Конституції, і правовідносин, які регулює вона чи закони, прийняті на її основі. Тож можна припустити, що окрема думка судді спрямовується до учасників

судового процесу, закладаючи основу для відповідної аргументації оскарження ними судового рішення. Опосередковано в таких випадках вона розрахована і на суди вищих інстанцій, для яких окрема думка судді матиме інформаційне значення у разі оскарження рішення суду. Безперечно, в цьому випадку увага звертається на окремі думки в колегіях суддів у судах загальної юрисдикції. Якщо ж говорити про Конституційний Суд України, то окрема думка у рішенні у справі за конституційною скаргою особи в перспективі може стати джерелом аргументації заяви цієї особи до Європейського суду з прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. *Голос України*. 2001. № 3.
2. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *База даних «Законодавство України». Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* : Кодекс від 18 березня 2004 р., редакція від 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* : Закон від 6 листопада 1991 р., редакція від 28.08.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* : кодекс від 13 квітня 2012 р., редакція від 11.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%EE%EA%F0%E5%EC>.
6. Указ Президента України від 29 грудня 2017 р. № 454/2017 Про ліквідацію апеляційних господарських судів та утворення апеляційних господарських судів в апеляційних округах. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4542017-23366>.
7. Laffranque J. Dissenting Opinion and Judicial Independence. *Juridica International*. 2003. № VIII. P. 162–172.
8. Organic Law of Georgia On the Constitutional Court of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/download/32944/24/en/pdf>
9. Law No. 47/1992 on the Organization and Operation of the Constitutional Court. *Official Gazette of Romania*, Part I, no.807 of 3 December 2010. 1992. URL: <https://www.ccr.ro/Legea-nr-471992>.
10. Різник С.В. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3. С. 59–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2015_3_8.
11. Болдырева Н.Н. Особое мнение судьи в гражданском процессе. *Auditorium: Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/osoboe-mnenie-sudii-v-grazhdanskom-protsesse>.
12. Turberville S. Those 5-to-4 decisions on the Supreme Court? 9 to 0 is far more common. POGO Project on Government Oversight. 2018. URL: <https://www.pogo.org/analysis/2018/06/those-5-to-4-decisions-on-supreme-court-9-to-0-is-far-more-common/>.
13. Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? *Юридична Газета Online*. 2018. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroichnyy-vchinok.html>.
14. Окрема думка: інструмент впливу на судову практику чи підрив легітимності рішення. *Судебно-юридическая газета*. 2018. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/129479-okrema-dumka-instrument-vplivu-na-sudovu-praktiku-chi-pidriv-legitimnosti-rishennya?fbclid=IwAR3bWZ5TjUEDAynDuVi_hT8xi09r2EO5_NtZQj7lYmc4kagq24ZM6treIwk.
15. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві : монографія / Т.В. Степанова, В.Д. Найфлейш. Одеса : Фенікс, 2015. 196 с.
16. Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8 (246). С. 32–36.
17. Результати Всеукраїнського опитування громадян щодо незалежності та підзвітності судової влади та сприйняття судової реформи. *УКРІНФОРМ*. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2566858-zavdaki-sudovij-reformi-dovira-ukrainciv-do-sudiv-zroslo-u-cotiri-razi.html?fbclid=IwAR2qBvMqIjgX3FEED5H-CJzBC4yUep-onYz6FOBemxQaCzhkvAh-qjDfl>.
18. Проведено соціологічне дослідження: рівень довіри громадян до Конституційного Суду України зростає. *Конституційний Суд України*. 2018. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/provedeno-sociologichne-doslidzhennya-riven-doviry-gromadyan-do-konstytucijnogo-sudu-ukrayiny>.